

تحلیل فضایی-کالبدی بازار اصفهان^۱

S. Shafaghi, ph.D
University of Esfahan

A Structural and Spatial Survey of the Bazaar in Isfahan

"A structural And spatial survey of the Bazaar In Isfahan" is a project under study in the university of Isfahan. This article is to introduce the Bazaar and its attraction to the world.

Unlike all other Bazaars in other Islamic cities, the Bazaar in Isfahan is still developing, and the Western culture seems to have not much influence on it so far. It is one of the most beautiful and greatest Bazaars of Iran, and probably of the world. It has even contributed its social, political, economical, and particularly religious importance to the society. This centre of commerce has notably preserved its universal fame for handicrafts ever since the Safavid dynasty (16th. century) and is considered as a unique architectural magnificance.

مقدمه

بازار اصفهان، یکی از بزرگ‌ترین و جالب‌ترین بازارهای شهرهای ایران و حتی جهان اسلام به‌شمار می‌رود. در بین شهرهای بزرگ و سستی ایران، کمتر شهری بازاری به باشکوهی بازار اصفهان دارد. بازار اصفهان، از نظر فعالیت‌های اقتصادی و مبادلات کالا هرگز یارای برابری با

---

۱ - در دانشگاه اصفهان طرح پژوهشی «تحلیل فضایی - کالبدی بازار اصفهان» در دست تحقیق و اجراست. این مقاله در *SID* به عنوان مقدمه طرح پژوهشی فوق برای آشنایی جغرافی دانان و علاقه‌مندان به بازار اصفهان، تهیه گردیده است.

بازار تهران را ندارد و یا از دید طرح فضای معماری و هماهنگی عناصر مختلف و مجتمع بودن به پای بازار تبریز، اراک و لار نمی‌رسد؛ لکن از نظر اصالت، قدمت، سنت و چشم‌انداز کلی به بازار کاشان، یزد و قزوین شباهت دارد؛ همچنین از نظر معماری - کالبدی با بازار شیراز و قم قابل مقایسه است. از نظر تخصصی و اختصاص رسته‌ها به کالاهای خاص، می‌توان آن را با بازار تبریز، شیراز و مشهد مقایسه نمود.

در این مطالعه کوشش بر این است که فراوانی‌های پدیده‌های یاد شده در بازار اصفهان و یا هر خصیصه جغرافیایی دیگری که بتوان برای بازار اصفهان یافت، برشمرده شود. بازار اصفهان با چشم‌انداز جغرافیایی، همیشه مقام و منزلت والایی به خود اختصاص داده است؛ از جمله به‌عنوان بزرگ‌ترین بازار تولیدکننده صنایع دستی حداقل از ۴۰۰ سال قبل در بین شهرهای اسلامی مطرح بوده است.

با دید کلی و خصوصیات جغرافیایی که راجع به بازار شهرهای بزرگ سنتی ایران برشمردیم باید اذعان داشت که بازار اصفهان در مجموع، به لحاظ موقعیت اقتصادی، اجتماعی، هنری، و معماری چنان اهمیت و جذابیتی دارد که در بین بازارهای شهرهای بزرگ اسلامی شاخص و دارای اهمیت جغرافیایی خاصی است. ارزش بازار اصفهان موقعی برای مارو شن می‌گردد که تحلیلی از ساختار فضایی - کالبدی آن ارائه کرده باشیم.

مطالعه ما در مورد بازار اصفهان آزمونی علمی است و بیشتر به این نیت صورت پذیرفته که برنامه‌ریزان و طراحان شهری بتوانند با زنده سازی این مجموعه اصیل ایرانی - اسلامی (ضمن حفظ ارزش‌های معماری و شهرسازی) عناصر کالبدی، اقتصادی و اجتماعی را در زندگی چنان نظم و سامان دهند که پاسخگوی نیازهای زندگی امروزی باشد. در تعریف زیر این موضوع را به‌خوبی درک می‌کنیم: «بازار در ساختمان و بافت شهری، بنیادی است اقتصادی و نهادی است اجتماعی و میراثی است فرهنگی؛ بویژه بازتابی است از هنر معماری در برابر شرایط مقتضیات اقلیمی و جغرافیایی ایران.» [۱]

اصفهان در مرکز جهان اسلام و بر روی کمر بند مناطق خشک

اصفهان با جمعیتی در حدود ۱/۲۶۶۷۰۷۲ نفر در سال ۱۳۷۵/ش سومین شهر بزرگ ایران بعد از تهران و مشهد می‌باشد که تنها $\frac{1}{6}$ جمعیت تهران را داراست. تهران موقع جغرافیایی مناسبی نسبت به سه شهر بزرگ کشور دارد. به‌طوری که تبریز در شمال غرب، مشهد در شمال

شرق و اصفهان در جنوب آن قرار دارد.

سه شهر تبریز، تهران و مشهد در مقایسه با اصفهان در منطقه معتدل تر و با بارندگی بیشتری قرار دارند. اصفهان در منطقه خشک و نیمه خشک واقع شده و به صورت حوضه فرو رفته‌ای است که اطراف آن را ارتفاعات زاگرس ورشته‌کوه‌های مرکزی احاطه کرده‌اند و امکانات طبیعی آن بویژه از نظر اقلیمی ضعیف و ناچیز است، به طوری که بارندگی متوسط سالیانه آن تنها حدود ۱۲۵ میلی‌متر در سال است.

این شهر نه تنها بزرگترین شهر خشک و بیابانی ایران، بلکه یکی از بزرگترین شهرهای خشک و کم باران دنیا به حساب می‌آید که ارتفاع آن از سطح عمومی دریاها، ۱۵۶۰ تا ۱۶۰۰ متر است. درجه حرارت داخل بازار در مردادماه سال ۱۳۴۸، ساعت ۱۵، دقیقاً ۲۶ درجه سانتی‌گراد بوده، در حالی که بیرون از بازار بزرگ به ۳۶ درجه سانتی‌گراد می‌رسیده است. این اختلاف درجه حرارت در زمستان نیز به حدود ۱۰ درجه سانتی‌گراد بالغ می‌گردیده است.

از دیگر شهرهای ایران مرکزی می‌توان از قم، کاشان، یزد و کرمان نام برد، لکن هیچ‌یک از آنها از نظر تولیدات صنایع دستی، ارتباطات، مواصلات، تجارت و حتی نقش نظامی و سیاسی، در طول تاریخ قابل مقایسه با اصفهان نیست.

آب اغلب شهرهای فوق‌الذکر از قنوت و چشمه‌های اطراف آنها تأمین می‌شود، ولی نیاز آبی اصفهان را زاینده‌رود تأمین می‌کند. معمولاً قدیم‌ترین فرهنگ‌ها و تمدن‌ها در کنار رودخانه‌ها قرار دارد که اصفهان نیز یکی از آنهاست.

اصفهان از ۳۰۰۰ سال قبل یکی از قدیم‌ترین مراکز تجمع و استقرار جمعیت بوده و شهری است واحه‌ای و قابل مقایسه با شهرهای واحه‌ای جهان اسلام چون؛ دمشق، هرات، سمرقند و بخارا. اصفهان در طول تاریخ پیوسته ایفاگر نقش تجاری بوده و مبادلات بازرگانی اغلب شهرهای مرکزی ایران می‌بایستی به‌طور اجباری از طریق اصفهان صورت گیرد؛ چراکه نقش چهار راهی را ایفا می‌کرده است.

راه‌های بازرگانی اصفهان

دشت حاصلخیز اصفهان طی هزاران سال دارای موقعیت ارتباطی بسیار مناسب بوده است و این خصیصه جغرافیایی مدیون آب زاینده‌رود است که در گذشته بدون شک آب آن به مراتب بیشتر از امروز جریان داشته و ساکنان آن زندگی شبانی داشته‌اند، لذا عدم اقامت دایم و نیز

وجود مبادلات محلی بین این مناطق، به تدریج موجب پیدایش راه‌ها گردیده‌است. ماکسیم سیرو دانشمند فرانسوی در کتاب خود «راه‌های باستانی ناحیه اصفهان و بناهای وابسته به آنها» تصویری زیبا از راه‌های اصفهان قدیم را به رشته تحریر درآورده است:

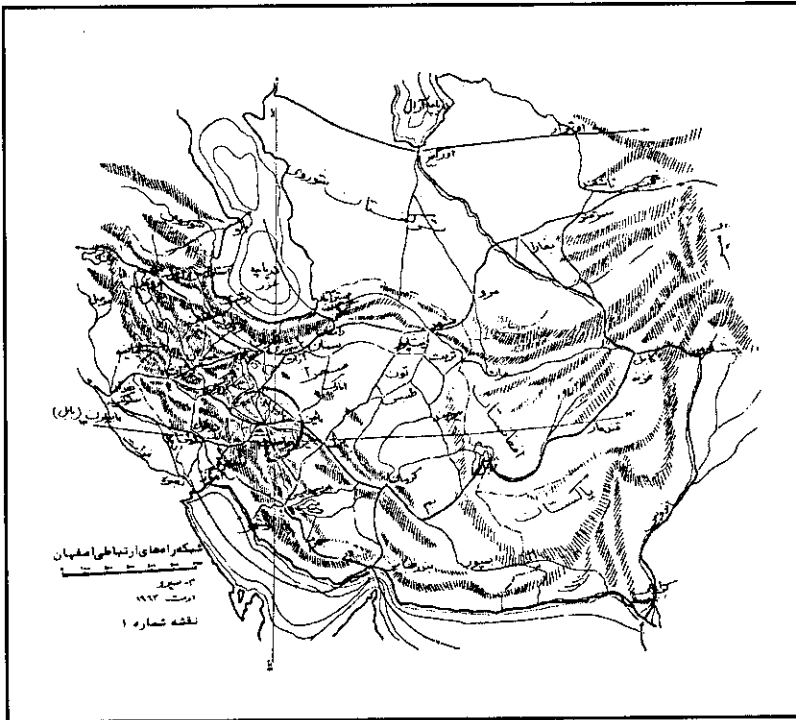
دشت کهنسال اصفهان پس از پشت سر گذاشتن رژه سربازان هخامنشی با لشکرکشی اسکندر مقدونی روبه‌رو می‌شود، اما چیزی نمی‌گذرد که این سلاح‌های جنگی جای خود را به کاروان‌های شتر می‌دهد که حامل کالاهای تجاری پررونق (بین‌یونان و سرزمین افسانه‌ای هند) بودند. پارت‌ها و ساسانیان نیز بر رونق تجاری آن افزودند؛ لکن دیری نپایید که در مقابل حملات اعراب از پای درآمدند. اصفهان در جلب رضایت فاتحان جدید کوتاهی نکرد و آنها را مجذوب خودساخت و به‌صورت پایگاهی درآمد که بتوانند از آن‌جا برای یورش‌های بعدی آماده شوند. قبایل بسیاری در دره‌های نزدیک که هنوز سبز و خرم بودند سکنا گزیدند.^۱

زبان عربی نیز بعدها متداول گردید و بازرگانان ثروتمند بغدادی نیز اصفهان را توقفگاه مناسب خویش تشخیص دادند. اهمیت نظامی - اقتصادی اصفهان برای فاتحان سلجوقی و سپس مغول و امیر تیمور مشهود گردید و طولی نکشید که همه اینها رنگ ایرانی به‌خود گرفتند و به جای کشتار و غارت به سیاست، اسکان و زراعت پرداختند. از این دوره هم آثار بی‌شماری به یادگار مانده است. از آن تاریخ به بعد اصفهان به یک چهارراه بزرگ ترانزیت جهانی تبدیل شد. (به نقشه ۱ مراجعه کنید).

در مورد توسعه ارتباطات و مواصلات دوره صفویه سخن بسیار است، لکن آثار تاریخی قابل توجهی چون کاروانسراها، سراها، تیمچه‌ها و بازارها همه از شکوفایی ارتباطات آن عصر حکایت دارند و متون تاریخی نیز آن را تأیید می‌کنند. در این دوره علی‌رغم گشایش راه‌های دریایی و رقابت‌های شدید بین راه‌های خشکی و دریایی، راه‌های داخلی کشور نقش اقتصادی بسیار مهم خود را ایفا نمودند. اما اصفهان بعد از صفویه در مقابل رویدادهای سیاسی مقاومت تجاری و ارتباطی خود را از دست داد. پیشامد اخیر را باید به صنعتی شدن و تجارت غرب نسبت داد که با توسعه ارتباطات دریایی و هوایی و راه‌آهن، شبکه راه‌های ارتباطی اصفهان محدود و منحصر به داد و ستدهای محلی گردید. با وجود این اصفهان هنوز اهمیت تجاری و

۱- منطقه عربستان در شمال غربی اصفهان، بخش نجف‌آباد واقع شده و همواره به نام «عربستان» نامیده می‌شده و محل اردوهای اعراب بوده است که حیوانات بارکش را در آنجا پرورش می‌دادند.

اقتصادی خود را از دست نداده و احتمال دارد که در آینده نقش مواصلاتی گذشته خود بین شرق و غرب را بازیابد.

نقشه ۱ شبکه راه‌های ارتباطی اصفهان

داد و ستد و پیدایش بازار

در مطالعات جغرافیایی، نظریه پردازان این رشته، همه بر این عقیده‌اند که پیدایش شهرها و تکوین آن‌ها از یک نقطه خاص از مبادلات کالاها منشأ گرفته است. در دوران شکار و عصر غارنشینی، این مبادلات در حجمی بسیار پایین و اغلب به وسیله تولیدکنندگان انجام می‌گرفت. لکن، پیشرفت‌های بشری و پیدایش زندگی دهنشینی که با دست آموز کردن حیوانات و پرورش گیاهان مختلف همراه بود، امکان تولید مازاد مواد غذایی (مازاد بر نیاز) را فراهم آورد و بدین وسیله یک ساختار اقتصادی کاملاً تازه که در آن، بازرگانان در کار تولید نقش نداشتند بلکه تنها

به داد و ستد مواد مازاد بر مصرف‌مبادرت می‌کردند، به وجود آمد. [۲]

در ایران، به محلی که این‌گونه داد و ستدها و مبادلات صورت می‌گرفت، بازار اطلاق می‌شد، که در اصل کلمه فارسی بسیار قدیم است و ابتدا «واچار» گفته می‌شد و سپس به مرور زمان به «بازار» تغییر نام یافت. کلمه بازار در اغلب زبان‌های دنیا به‌کار رفته است. مراد از بازار عبارت است از محل معینی که مردم برای خرید و فروش کالا با یکدیگر تماس پیدامی‌کنند و در نتیجه مبادلات انجام می‌گیرد.

پروفسور ویرت (Eugen, Wirth)، بازار شهرهای شرق اسلامی را چنین تعریف می‌کند: «مرکز اصلی اقتصاد شهرهای شرق اسلامی و بخش ویژه فعالیت‌های کسب و کار سنتی است که در مرکز شهر قرار دارد.» [۳]

پطروشفسکی بازار را در شهرهای قرون وسطای اسلامی شامل شبکه بازرگانی شهر با کاراوان‌سراها، دکه‌ها، دالان‌ها، صرافی‌ها و کارگاه‌های پیشه‌وران جلوه‌گر می‌داند. پطروشفسکی در زمینه مراکز اصلی تجاری و جاده‌های کاراوان‌رومی نویسد: «در نقاط مجاور شهرهای بزرگ و یا جاده‌های کاراوان‌رو، محصولات کشاورزی بیشتر در بازارها به‌فروش می‌رفت. مراکز اصلی جاده‌های کاراوان رو عبارت بودند از همدان، ری، نیشابور، هرات، اصفهان، شیراز، اهواز، بلخ و کابل» [۴]. موقع جغرافیایی اصفهان که در مرکز فلات ایران قرار دارد از دیرباز آن‌را به‌عنوان یکی از مراکز مهم تجاری ایران درآورده و گاهی نقش پل بین مناطق شرقی و غربی و شمالی و جنوبی ایفا می‌کرده است. محل بازار در نقطه‌ای از شهر اصفهان تکوین یافته - که با تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان ارتباط نزدیک داشته است.

بازار اولیه اصفهان در کنار قصر حکام و درست در مجاورت مسجد جامع (سال ۱۵۶/ق) بنا گردید، و در واقع با منعقدشدن نطفه اولیه شهر که همان بازار اصفهان است، کم‌کم اصفهان را به یک شهر بازرگانی تبدیل کرد. بازار در شهرهای این دوره به‌خصوص از قرن دوم و سوم هجری به بعد، یکی از عناصر اصلی و مهم شهرهای بازرگانی و حتی برخی از روستاهای بزرگ بوده است.

تغییر و تحولات شهرهای شرق اسلامی

در قرن اخیر زمانی که سخن از شهر و شهرنشینی به میان می‌آید، مترادف آن صنعتی شدن دنیا از قرن ۱۹ به بعد نیز مورد توجه دانشمندان علوم مختلف قرار می‌گیرد. مخصوصاً این تغییر و تحول با صنعتی شدن ممالک اروپایی، توجه جغرافی دانان و برنامه‌ریزان شهری را به خود

جلب کرده است.

سرزمین‌های وسیع اسلامی که در بعضی از منابع و مدارک علمی تحت عنوان «سرزمین‌های شرق اسلامی» و یا «خاورمیانه اسلامی» آمده‌است، در تاریخ فرهنگ بشری جایی بس مهم داشته است. همین منطقه است که در تاریخ فرهنگ جهان، گهواره تمدن جهان نام گرفته است. چه، قدیمی‌ترین سکونت‌گاه‌های بشری (شهری- روستایی) و نخستین زبان، خط، و یا پیدایش اولین و مهم‌ترین ادیان یکتاپرستی را می‌توان در همین منطقه یافت.

شهرهای این منطقه فرهنگ والایی برای انسان‌های روی زمین به ارمغان آورده که درخور ستایش است، اما اکنون اهمیت خود را نسبت به گذشته از دست داده است. نوآوری‌ها و تبادل فرهنگ جهانی آن به ضعف گراییده است. البته این خصیصه جغرافیایی کم و بیش در مورد اغلب شهرهای قدیمی سرزمین‌های اسلامی صادق است. این شهرها بعد از جنگ اول جهانی (۱۸ - ۱۹۱۴ م) با نفوذ تمدن غربی روبه‌رو بوده، به طوری که پیوسته از اصالت و سنت قدیمی آنها کاسته و از نظر کالبدی آنها را تحت تأثیر فرهنگ و تمدن غرب قرار داده‌است.

معروف است که بازارهای سنتی و مسقف که بخشی از شهرهای اسلامی است، هنوز اصالت خاص خود را حفظ کرده و شاخصی بس مهم از دوران اسلامی است. لذا در این جا رشته‌های مختلف علمی، بازار سنتی را از دیدگاه خویش مورد توجه قرار داده‌اند. شرق شناسان پرسش‌های تاریخی خود را در این مورد به بحث می‌گذارند، آنها به مدیریت و تشکیلات اداره شهرهای اسلامی توجه زیادی دارند. و گاه به طرح‌های کالبدی، و زمانی به مکان آنها و عملکردهای هر بخش از بازار توجه خاصی مبذول داشته‌اند.

بازار اصفهان نیز جزء آن دسته از بازارهای شهرهای اسلامی است که نه تنها ایران‌شناسان، مورخان، جغرافی‌دانان، شهرسازان و اقتصاددانان بدان توجه داشته‌اند، بلکه سیاحان بیشماری که در طول تاریخ از اصفهان دیدن کرده‌اند، توصیف‌هایی از بازار اصفهان عصر خود نموده‌اند که ارزش علمی زیادی دربردارد.

تغییرات کالبدی موجود در شهرهای شرق - اسلامی بیش از پیش تحت تأثیر فرهنگ و تمدن غرب قرار گرفته. لکن بازار تنها بخشی از این شهرها است که تأثیرپذیری کمتری داشته است؛ یعنی اصالت اسلامی - شرقی خود را از دست نداده است. بازار اصفهان نیز یکی از بازارهای شهرهای اسلامی است که هنوز به سنت‌های دیرین‌پای بند است و در واقع شیوه زندگی سنتی و آداب و رسوم مردم در آن به ودیعه گذاشته شده است. با وجود این، اگر با دید

جغرافیایی به کل بازار بنگریم خطوطی را در آن می‌یابیم که منشأ غربی داشته، لکن انطباق آن با موقع جغرافیایی بازار چنان درهم آمیخته که انسان را به تحسین وامی‌دارد، پاساژهای بی‌شمار از آن جمله‌اند. این نکته نیز گفتنی است که باگذشت زمان، سنت‌های قدیمی در حال پیروی‌اند و گویی صنعت و سنت در مقابل هم صف آرایی کرده و به مبارزه بایکدیگر مشغول‌اند.

نقشه‌های بازار اصفهان

مؤلف با شهر تاریخی اصفهان و بازار زیبای آن که از نظر معماری یکی از زیباترین بازارهای جهان به‌شمار می‌رود، از سال ۱۳۴۵ / ش (که به‌عنوان عضو هیأت علمی دانشگاه اصفهان انتخاب شد) آشنایی پیدا کرده‌است و از سال ۱۳۵۱ مطالعاتی را در مورد آن بازار آغاز نموده که پایه آن بر جغرافیای کمی و آمارگیری جامع از مشاغل بخش بازار استوار بوده‌است. این کار گسترده با همکاری دانشجویان گروه جغرافیا و کامپیوتر که گروه آموزشی آن تازه در دانشگاه اصفهان بنیان‌گذاری شده بود، به مرحله اجرا درآمد.

این مطالعات هم‌چنان ادامه داشت، تا در سال ۱۳۵۷ (۱۹۸۷) دو دانشمند ایران‌شناس و جغرافی‌دان به نام‌های «هاینس گابه» Heinz Gaube و «ایگن ویرت» کتابی به‌نام «بازار اصفهان» در چارچوب یک طرح پژوهشی بزرگ از طرف «اتلس توینگن برای خاورمیانه اسلامی» Tübingen Atlas des Vorderen Orient (TAVO) ارائه کردند که در منابع فارسی به‌نام «اتلس تاریخی شرق نزدیک» شناخته شده و در آن مطالب ارزشمندی را از بازار اصفهان ارائه دادند.

در سال ۱۳۷۲ نخستین مجمع بررسی بازار در فرهنگ و تمدن جهان اسلام از طرف سازمان میراث فرهنگی و دایرةالمعارف اسلامی، در دانشگاه تبریز برگزار گردید و هم‌زمان با این گردهمایی دانش‌نامه جهان اسلام، مقاله «بازار» از طرف مؤسسه دایرةالمعارف اسلامی منتشر شد و کلیه سخنرانی‌ها نیز به‌صورت زیراکس در اختیار شرکت‌کنندگان قرار گرفت. سخنرانان از بازار اصفهان کمتر سخن به‌میان آورده بودند، اما به اهمیت مطالعه بازار در شهرهای اسلامی و توجه به احیا و باز زنده‌سازی آنها تأکید گردید.

در قطعنامه کنگره به علاقه‌مندان توصیه شده بود که در مورد بازار شهرهای اسلامی به‌ویژه ایران مطالعه نمایند، لذا نگارنده به‌عنوان مجری طرح: «تحلیل فضایی - کالبدی بازار اصفهان» به این طرح پژوهشی همت گماشت.

قدیم‌ترین نقشه‌ای که در زمینه بازار اصفهان ما را یاری نمود، نقشه‌ای است که به سال ۱۳۰۲ به مقیاس ۱:۴۰۰۰ به وسیله سید رضاخان (افسر نظامی) تهیه و ترسیم شده است. نقشه‌های دیگری در سال ۱۸۵۲ م / (۱۲۶۷ ق) در اندازه‌ای حدود ۱۱۲×۱۲۷ سانتی‌متر و به مقیاس ۲/۵۴ سانتی‌متر روی نقشه، (معادل ۲۱۳/۴ متر در روی زمین) به وسیله سرهنگ چریکف روسی با هدف‌های سیاسی از اصفهان تهیه گردیده که هنوز به دست ما نرسیده است.

از منابع و نقشه‌های با ارزش جغرافیایی، نقشه‌هایی است که توسط ایگن ویرت در مقالات مختلف به دست ما رسیده، و به پیوست کتاب «بازار اصفهان» در ۳۱۵ صفحه در سال ۱۹۷۸ میلادی به زبان آلمانی چاپ و منتشر گردیده است. این کتاب دارای ۷۳ قطعه نقشه کوچک و بزرگ می‌باشد که دو نقشه از این مجموعه حائز اهمیت است: یکی از آنها تاریخ بنای بازار اصفهان را در ادوار مختلف تاریخ نشان می‌دهد و دیگری معرفی مکان‌های مختلف جغرافیایی بازار را توصیف و تعریف نموده است. دقت و صحت نقشه‌های ویرت بسیار بالا است. [۵] نقشه ۲ نمونه‌ای از این نقشه‌ها است.

از منابع با ارزش دیگر در زمینه بازار اصفهان، پایان‌نامه دکترای محمد علی سلطانی تیرانی است، تحت عنوان «صنعتگران و صنایع دستی در اصفهان» که در سال (۱۹۸۲ = ۱۳۶۱ ش) از طرف گروه جغرافیای دانشگاه ماربورگ آلمان در ۱۴۰ صفحه و ۲۹ نقشه از شهر اصفهان و یک نقشه از بازار اصلی شهر اصفهان به صورت رنگی و به مقیاس کوچک در قطع A3 که عملکردها را نشان می‌دهد، چاپ و منتشر گردیده است [۶].

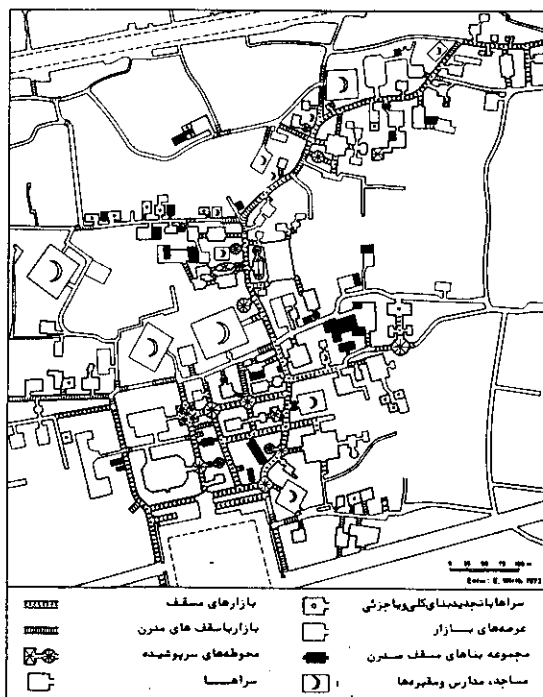
ضمناً مجموعه‌ای نقشه از طرف «سازمان جغرافیایی و نقشه‌برداری کشور» از شهر اصفهان تهیه شده که شیت‌های مربوط به اطلاعات بازار اصفهان و تغییر و تحول پیش آمده در ساخت و ساز آنها، ما را یاری نموده است.

در سال ۱۳۷۹ ش آخرین و کامل‌ترین نقشه از شهر اصفهان را شهرداری اصفهان به مقیاس ۱:۲۰۰۰ در ۱۹۶ شیت تهیه و منتشر نموده که بخش بازار شهر در پنج شیت آن قرار دارد.

نقش بازار در ساختار شهر اصفهان

نقش بازار در ساختار شهر اصفهان، نگرشی به جغرافیای تاریخی این شهر است؛ در شهر اصفهان برخی عناصر تاریخی به واسطه عدم کارآیی و پیشامدهای تاریخی با دخالت انسان‌ها از بین رفته و بعضی از آنها، دست نخورده باقی مانده است. درک و فهم ساختار شهر اصفهان و

شناسایی هرچه بیشتر این پدیدهٔ جغرافیایی می‌تواند برنامه‌ریزان شهری را یاری کند و آنها را به حل مشکلات و نیازمندی‌های جامعه هدایت نماید؛ هدایتی که با ذوق و سلیقهٔ ایرانی همگام و از زیست محیطی مناسبی برخوردار باشد.

نقشه ۲ نقشه قسمت اصلی بازار اصفهان

چنین مطالعه‌ای که با شناخت دقیق عملکردها و ویژگی‌های عناصر مختلف شهری و استخوان‌بندی‌های اصلی شهر همراه است، ما را از کل به جزء هدایت می‌کند و به ما امکان ایجاد عناصر و سازه‌های جدید را در کنار ساخت و سازهای قدیم خواهد داد، به گونه‌ای که در کنار یکدیگر به حیات خود ادامه دهند. در اصول شهرسازی اصفهان، تأسیسات عمومی به نسبت جمعیت، دانش فنی، قدرت مالی و نیاز زمان برنامه‌ریزی شده است.

اگر روند برنامه‌ریزی امروزی شهر اصفهان، متکی به اصول شهرسازی و برنامه‌ریزی گذشته باشد و شهرسازی سنتی این شهر به‌عنوان الگویی در بهسازی و بازسازی و توسعه

کالبدی آن مورد استفاده قرار گیرد، ضمن احیای نظام شهرسازی سنتی کشور، راهگشای حل مشکلات مربوط به تسهیلات شهری دنیای امروز نیز خواهد بود [۷].

در این مطالعه کوتاه کوشش بر این است که نخست به بررسی استخوانبندی اصلی و فرعی شهر اصفهان پردازیم و سپس از وضع قرارگیری، ارتباط و هماهنگی آنها با یکدیگر در ساختار این شهر سخن به میان آوریم. البته تبیین و ترسیم ساختار شهر اصفهان به مدارک و اطلاعات مکتوب جغرافیای تاریخی نیاز دارد تا بتوان ساختار این شهر را تا آنجا که مقدور است ترسیم نمود. متأسفانه در این زمینه با کمبود منابع اصلی روبه‌رو هستیم که مانعی در شناخت عناصر و خطوط اصلی ساختار شهری اصفهان است.

شهرها اصولاً ارگانیک‌زنده و پویا هستند که تمایل به توسعه دارند و در مسیر رشد و توسعه به عناوین خاص جغرافیایی دست می‌یابند و هر یک برای خود تعریف و مفاهیمی جداگانه دارند. اما این‌گونه رشد شهری با نقش فعال و عملکرد خاص هر شهر ارتباط دارد؛ چرا که هر نقشی به‌عنوان عامل پویایی شهر با تعداد معینی از انسان‌های فعال ارتباط دارد و تا زمانی که بین گسترش شهر و ارگانیک‌های شهری تناسب منطقی برقرار باشد این رشد، رشدی برنامه‌ریزی‌شده است و توازن در جامعه شهری حفظ خواهد شد [۸] و اگر این تعادل به هم بخورد، معماران و طراحان در صد چهاره‌اندیشی برمی‌آیند و خواستار نوعی ساختار شهری می‌شوند که در آن جنبه‌های مادی و معنوی زندگی بشر در عرصه‌های مختلف حیات اجتماعی چون اشتغال، استراحت، تفریح، آموزش، فرهنگ، مذهب و غیره به‌نحو تنگاتنگ درهم پیامیزند. اصولاً نگرش و دیدگاه‌های هر جامعه، شکل‌های کالبدی مختلفی را در شهرها به‌وجود می‌آورد که هر یک از شکل‌های مزبور در عرصه‌های مختلف، علاوه بر مشخصات ویژه خود از یکدیگر تأثیر می‌پذیرند و موجودیت یکدیگر را مشروط و محدود می‌سازند.

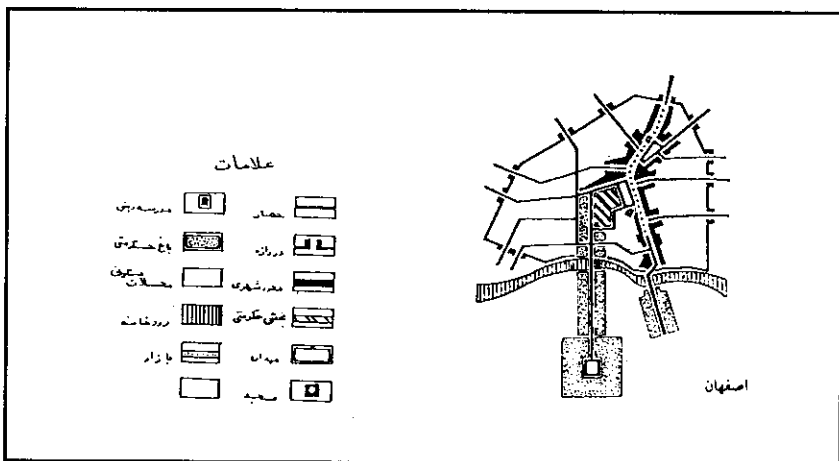
اگر کالبد شهر اصفهان را این‌گونه در نظر آوریم، استخوانبندی شهر از عناصری تشکیل خواهد شد که جنبه‌های متفاوت زندگی شهری را (که شهر را در کل انسجام می‌بخشد) به هم پیوسته و بسیار متنوع گردانیده است، به‌طوری که تار و پودش در تمام سطح شهر گسترش یافته و حتی محلات مسکونی را که از مراکز اصلی شهر دورتر قرار دارند، دربر می‌گیرد.

ساختار شهر اصفهان نیز از چنین روندی تبعیت می‌کند و ساختاری است بسیار منسجم و به‌هم پیوسته که عناصر مختلف شهری با هسته‌های مسکونی (که همان محلات باشند) پیوندی تنگاتنگ دارند و همه بر محور اصلی شهر که در حقیقت ستون فقرات شهر را به‌وجود

آورده‌اند، جا گرفته و نیازمندی‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی شهر را برطرف می‌کنند و در واقع متأثر از ترکیب ساختار یکدیگرند.

بدین لحاظ ستون فقرات شهر در حقیقت شبکه‌ای است در هم تنیده از دسترسی‌ها که کلیه عناصر و مجموعه‌های شهری را به همدیگر پیوند می‌دهد و تار و پود آن در شهر تا انتهایی‌ترین نقاط شهری بر اساس سلسله مراتب خاصی از تقسیمات شهری امتداد می‌یابد.

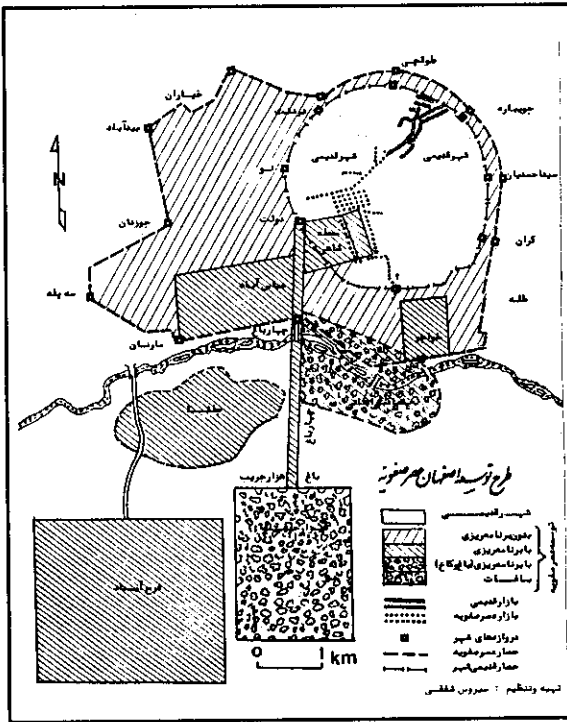
مطالعه بر روی ساختار شهر اصفهان که نقشه ساده و شماتیک آن را مشاهده می‌کنید (نقشه ۳) بیانگر این حقیقت است که ساختار اصلی شهر اصفهان اصولاً بر محور بازار استوار بوده و در مرکزی قرار گرفته که قلب تپنده شهر ما را ساخته است و زندگی اقتصادی و فرهنگی شهر را به عهده دارد و با شبکه‌های دسترسی بسیار منظم تمام عناصر شهری را دربر گرفته است. در حقیقت شهر بر روی محوری استوار است که «بازار» نام دارد و همین موقع جغرافیایی است که به واسطه تمرکز فعالیت‌های اقتصادی و مبادلات اجتماعی به وجود آمده و به بازار هویت خاصی می‌بخشد. بی‌دلیل نیست که اغلب نویسندگان، ساختار شهری را مبتنی بر اصول سازوکار «بازار» می‌دانند [۹].

نقشه ۳ استخوانبندی و ساختار شهر اصفهان در دوره صفویه

میدان شهر و مسجد جامع به‌عنوان دو عنصر مهم دیگر نیز در محور بازار و در مرکز آن استقرار یافته است و در همین محور مجموعه حکومتی قرار دارد و مراکز آموزشی و گاهی

مدارس حکومتی را نیز دربرمی گیرد. با قرارگیری این مجموعه در محور بازار و پیوند خوردن آنها با بازار شهر، در حقیقت مهم ترین محور شهرتشکیل می شود که فعالیت های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و مذهبی شهر اصفهان را در خود جای داده است. نقشه ۴ طرح توسعه اصفهان عصر صفویه را نشان می دهد.

نقشه ۴ طرح توسعه اصفهان عصر صفویه

از ساختارهای بسیار مهم شهر اصفهان باید به ایجاد چهارباغ و نقش آن در توسعه و اصول شهرسازی این شهر اشاره کرد که عمر طولانی دارد و حداقل به ۹ قرن قبل می رسد [۱۰]. «چهارباغ» که یادگار شهرسازان عصر شاه عباس صفوی است، نخست به عنوان تفرجگاه شهری و بعد به عنوان محور توسعه شهری به کار رفته است.

بر پایه مطالعات مقدماتی که در ساختار شهر اصفهان صورت گرفت، بازار به عنوان ستون فقرات شهر محسوب می گردد، تمام فعالیت های شهری اعم از اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی،

سیاسی و مذهبی را دربر گرفته و حتی محور بازار، اغلب جهت توسعه شهر را نیز مشخص کرده است. بی دلیل نیست که جغرافیای مدرن سخن از نظریه‌های اقتصادی به میان آورده که شهر به عنوان بازار و مرکز مبادلات و کانون اصلی تجارت شناخته می‌شود و حتی مرکزیتی برای یک ناحیه جغرافیایی دارد و باعث می‌شود که مبادلات تجاری در داخل ناحیه، همواره در مرکز آن صورت گیرد [۱۱].

خصیصه‌های تاریخی - معماری بازار اصفهان

در بین بازار شهرهای بزرگ سنتی ایران و حتی جهان کمتر بازاری از نظر تیپ معماری و عناصر متنوع آن، چون بازار اصفهان سالم مانده و قویاً مورد توجه معماران و شهرسازان داخلی و خارجی بوده است. سالم بودن بناهای بازار را باید در دو عامل جغرافیایی، یکی کمی بازندگی و دیگری قرار نگرفتن شهر اصفهان بر روی کمربند زلزله جستجو کرد. بناهایی که از عناصر اصلی بازار محسوب می‌گردد و یادگار معماری دوران مختلف تاریخ است با معماری متفاوت خود چنان روشن، سالم و پایدار است که تعیین تاریخ بنای هریک از آنها مقدور است. براساس همین شناسایی بناهای بازار پرفسور ویرت توانسته نقشه تاریخی بازار اصفهان را تهیه و ترسیم نماید.

مطالعه اجمالی بر روی سبک‌های معماری و تاریخ بنای بخش‌ها و عناصر مختلف آن بیانگر این واقعیت است که به احتمال نزدیک به یقین، در بین بازارهای ایران کمتر بازاری دارای این همه قدمت تاریخی بوده و این چنین سالم باقی مانده است. البته دست نخوردگی و کمی دخل و تصرف در آنها را باید در نفوذ دین مبین اسلام در شهر و بویژه در بخش بازار جستجو کرد. تقریباً همه بناهای مذهبی اعم از مساجد، تکایا، مدارس دینی و سقاخانه‌ها و شفاخانه‌ها موقوفه است و انسان‌های خیر به منظور حفظ و پایداری آنها، دکان‌ها، سراها، کاروان‌سراها، تیمچه‌ها و حمام‌هایی را به عنوان رقبه آنها بنا نموده‌اند تا درآمد آنها خرج عمران این بناها گردد. همین بناهای وقفی و رقبات آنهاست که از نظر شرعی دخل و تصرف و یا تغییرات کاربری اصلی را برای انسان‌ها منع نموده است، لذا بناهای سالم وقفی به سؤالات معماران کنجکاو و پژوهندگان هنر دوره اسلامی پاسخ مثبت می‌دهند.

شهر اصفهان در قلب سرزمین‌های اسلامی قرار دارد. اگر به نقشه جهان اسلام در سطح کره زمین نظری بیفکنیم (از سواحل اقیانوس اطلس تا چین و از قفقاز تا سودان) خواهیم دید که

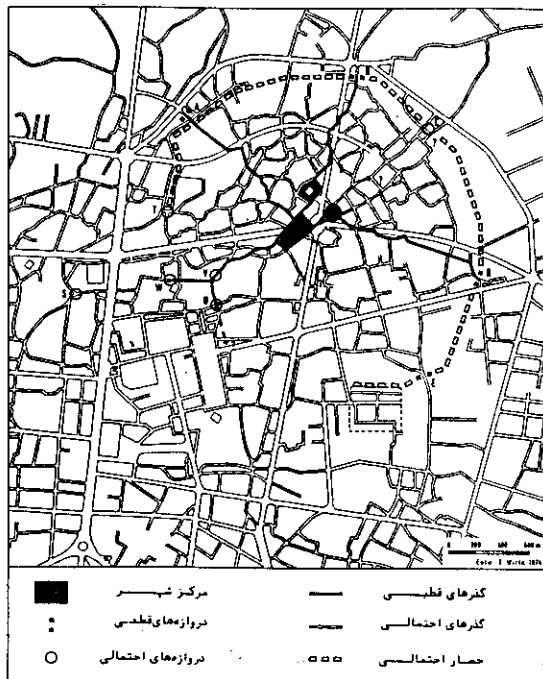
اصفهان از نظر موقع جغرافیایی در مرکز کشورهای اسلامی قرار دارد و در دوران اسلامی، اصفهان پیوسته بیانگر نقش تجاری بسیار مهم بوده است. این شهر بین سمرقند و بخارا در شرق و قاهره و دمشق در غرب قرار دارد و در طول، تاریخ مبادلات کالا از طریق اصفهان صورت می‌گرفته است. این رفت و آمدها باعث گردید که مبادلات فرهنگی بسیار تنگاتنگی بین اصفهان و شهرهای یاد شده ایجاد گردد. در این مبادلات فرهنگی تأثیر بر روی معماری بخش بازار بسیار چشمگیر است، به طوری که هم سبک بازارهای شرقی (سمرقند و بخارا) و هم غرب جهان اسلام (دمشق و قاهره) را در آن مشاهده می‌کنیم.

دادوستد بین بازارهای شهرهای اسلامی و مبادلات معماری آنها در یکدیگر، باعث یکنواختی در ساخت و ساز معماری بازار شهرهای ایران گردیده است، به طوری که در ساختار بازارهای تبریز، اراک و کرمان نوعی یکنواختی معماری به چشم می‌خورد. تاریخ تحول و تکامل عمیقی که در معماری برخی قسمت‌های بازار اصفهان در ادوار مختلف دیده می‌شود، از ارزش فوق‌العاده معماری برخوردار و درخور تحقیق و بررسی است. در برخی موارد عناصر آن قابل مقایسه با مسجد جامع این شهر است که در همسایگی بازار قرار دارد. می‌توان این دو را از نظر معماری مکمل یکدیگر و در مجموع به عنوان نوعی معماری بدیع دانست که هر گوشه آن یادآور دوران تاریخی خاصی است و به جرأت می‌توان گفت که از برجسته‌ترین و زیباترین شاهکارهای معماری و هنر ایرانی - اسلامی است. ارتباط و هماهنگی آن دو با یکدیگر به ویژه از نظر ساختار معماری بارز است و از نظر «تاریخ هنر» جذابیت ویژه‌ای دارد.

توسعه و قرارگیری بازار در شهرهای اسلامی معمولاً در کنار مساجد جامع هر شهر پدیده جغرافیایی شناخته شده‌ای است و بازار اصفهان نمونه بارز آن است. بازار اصفهان علاوه بر مسجد جامع که دربرگیرنده بناهای تاریخی با ارزش است، اغلب یادگار عصر صفویه می‌باشد. بازار اصفهان با تمام خصیصه‌های جغرافیایی خود نمونه بارزی از بازارهای مرکزی شهرهای اسلامی است و در توسعه و تکامل جدید خود توانسته است هماهنگی خود را با شیوه‌های قدیم آن حفظ نماید و لطمه کمتری به زیبایی آن وارد آید. همین زیبایی‌هاست که همیشه از طرف معماران و شهرسازان و گردشگران داخلی و خارجی مورد توجه قرار می‌گیرد و حتی مهمانان رسمی دولت به بخش بازار راهنمایی می‌شوند. مجتمع بازار با تمام بناهای تاریخی و معماری قدیمی‌اش در محور تاریخی شهر اصفهان قرار دارد و برای اهل ذوق و تحقیق یکی از مراکز مطالعات علمی جالب توجه است.

تاریخ بنای بازار اصفهان

جغرافیای تاریخی اصفهان را باید به دو دوره قبل از صفویه و بعد از آن تقسیم کرد: اسناد و متون تاریخی زمان احداث بازار اصفهان را دقیقاً معلوم نمی‌کند، زیرا تحول شکل بازار از صورت ابتدایی به یک بازار تکامل یافته سرپوشیده امری نیست که در یک دوره تاریخی صورت گرفته باشد، بلکه قرن‌ها طول کشیده تا استخوان‌بندی و شبکه‌های درهم تنیده آن به صورت بازار فعلی درآید. بنا بر منابع تاریخی، نخستین بازارهای مسقف در شهرهای اسلامی از قرن دوم هـ ق در شهر کوفه و بغداد ساخته شد. [۱۲] حتی بستن دروازه‌های بازار از اواخر قرن سوم مرسوم گردید [۱۳]. در قرن چهارم بسیاری از شهرهای بزرگ اسلامی دارای بازارهای بزرگ بودند. [۱۴] اصفهان نیز یکی از آنها می‌تواند باشد.

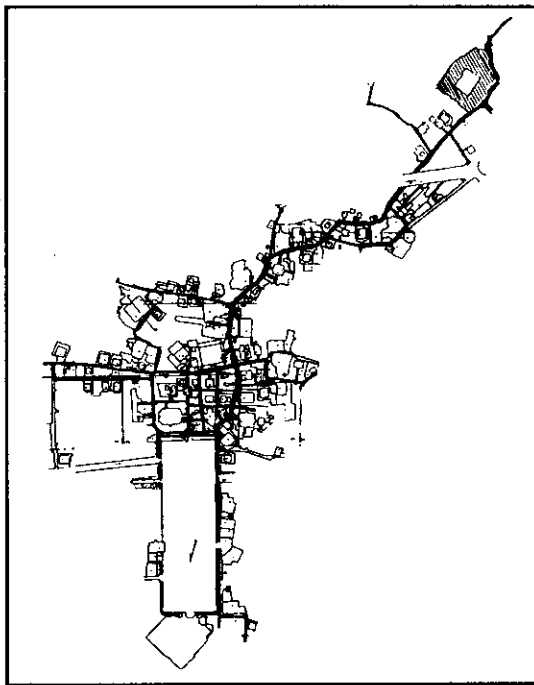

نقشه ۵ شهر و بازار اصفهان در قرن ۱۱ میلادی برابر با قرن ۵ هـ ق

در عصر دیالمه و خاندان کاکویه در مورد فعالیت و آبادانی بازار اصفهان سخن بسیار رفته است و از کالاهایی که در آن بازار عرضه می‌شد یاد شده است. [۱۵] در عصر سلاجقه به ویژه

دوران حکومت ملکشاه سلجوقی (۴۶۵، ۴۸۵ / ق) اصفهان به عنوان مرکز حکومت امپراتوری سلاجقه انتخاب و بر عمران و آبادانی آن افزوده شد و شهر دارای بازارهای پررونقی بود. ناصر خسرو در قرن پنجم (۴۴۴ / ق) در سفری به اصفهان درباره بازار اصفهان می نویسد: «... و اندرون شهر همه آبادان و هیچ از وی خراب ندیدم و بازارهای بسیار، و بازاری دیدم از آن صرافان که اندراو دویست مرد صراف بود و هر بازاری را دربندی و دروازه ای.» نقشه ۵ بازار اصفهان در قرن پنجم را نشان می دهد.

نقشه ۶ استخوان بندی اصلی بازار اصفهان از مسجد جامع
تا میدان نقش جهان، مرکز شهر صفوی

در قرن هفتم هجری قمری تجمع و ادغام عناصر و اجزا در یک مجموعه ساختمانی با معماری یکدست و خاص (بازار) و دارای در و دربندی و خالی از مسکن و پیوستگی و هماهنگی بین خرده فروشی و عمده فروشی و پیشه وری، پدیده ای است مستقل، و دست آوردی خاص قرن هفتم به بعد که هرگز از تحول رشد ناپستاد. در این دوره کاروانسراها در داخل شهر

قرار گرفتند. [۱۶] بدین وسیله عناصر بازار تکامل می‌یابد و امر تجارت در یک مکان جغرافیایی به نام بازار رونق می‌گیرد. از قرن نهم شبکه در هم تنیده و به هم پیوسته بازار پدید می‌آید. در دوره آق‌قویونلوها به خصوص عصر اوزون حسن، بازار اصفهان توسعه می‌یابد. بازار اصفهان که در شمال شهر از دروازه طوقچی به طرف جنوب شهر گسترش داشته در عصر این سلطان تا بازارچه حسن‌آباد و چهارسو نقاشی توسعه می‌یابد و در حقیقت مسیر بازار ضلع شرقی میدان را دربرداشته، لکن بقیه بازارهای جنوبی شهر همه یادگار عصر شاه عباس اول بوده است که بهره‌برداری از آنها به سال ۱۰۱۱ صورت گرفته است. (به نقشه ۶ مراجعه نمایید).

آنچه از بازارهای اصفهان برجای مانده، بیشتر به قرن دهم هجری قمری بازمی‌گردد و آثار قبل از آن بسیار نادر است و شاید بتوان با روش‌های علمی به سوابق و نمونه‌های کمال یافته و تمام عیار بازار اصفهان دست یافت که نتیجه تحول و گسترش طولانی است و سابقه شکل‌گیری و نوع فعالیت‌های اقتصادی آنها تا قرن چهارم بسیار اندک است.

بازار اصفهان در دوره صفویه

قدیم‌ترین منابع تاریخی این دوره زمان بنای بازار اصفهان را در سال ۱۰۰۰ ق ذکر می‌کند و می‌نویسد: در اوایل صفراین سال طرح میدان و بازار اصفهان و قیصریه نمودند که در مورد آغاز بنا به ماده تاریخ هر دو اشاره می‌کنیم:

یافت چون میدان صفا تاریخ شد «یافته میدان اصفهان صفا»

که مصراع دوم مطابق حروف ابجد سال ۱۰۰۰ ق را بیان می‌کند. در مورد قیصریه نیز اشعار زیر آمده است:

قیصریه به صفاهان کی شد؟ همچو ویرانه میدان معمور

گفت تاریخ همین است که شد «قیصریه به صفاهان معمور»

مصراع آخر بیت دوم ماده تاریخ بنای قیصریه است که سال ۱۰۰۰ ق را نشان می‌دهد. [۱۷] مؤلف تاریخ عباسی می‌نویسد: «در این سال طرح عمارتی فرمود، از جمله میدانی که دورش نه‌ری بود عظیم، با درختان چنار و بید و دور آن دو رویه بازاری مشتمل بر دکاکین وسیع با سقفی بسیار رفیع و راهروی که دو شتر کجاوه‌دار از هم بگذرند که آسیب به هم نرسانند و قهوه‌خانه‌ها و عدد دکاکین و دو کاروانسرای بسیار بزرگ و تیمچه‌های خوش طرح و حمامات و دیگر کاروانسراها در اطراف بازار به اتمام رسیده شود و در احسن ساعات و اسعد اوقات

یعنی پنجشنبه ۲۷ جمادی الاخر اهل بازار میدان بیرون ولایت نقل نموده و بدین محال آوردند و محال مذکوره را وقف حضرت ائمه معصومین فرمودند... و در دوازدهم رجب این سال به اتمام رسید و نواب کلب آستان علی در شب مذکور تاریخ اتمام آن یافته به قید نظم درآوردند.»

مطلبم تکیه سگان علیست	کلبه‌ای را که من شوم بانی
که مرا مهر با علی ازلیست	زان سبب فیض یافتم بالله
چون که از کلب آستان علیست [۱۹]	«خانه دلگشا» شدش تاریخ [۱۸]

بازار، مرکز اقتصادی شهر اصفهان

بازار اصفهان، هنوز زندگی اقتصادی شهر را به خود اختصاص داده است. با آن که نفوذ تمدن غرب و بار سنگین چهارچرخه‌ها، خیابان‌های عریض و طولی به شهر تحمیل نموده و مغازه‌های بی‌شماری در سطح شهر به وجود آورده است، اما وجود بازاریان خیره، این بخش اقتصادی را چنان زنده و پویا نگهداشته که بازار اصفهان برای ساکنان شهر جذابیت خاصی یافته و کمتر خانواده‌ای را می‌توان یافت که سالی چند بار از بازار به خرید نپردازد.

شهروندان اصفهانی سخت پای‌بند سنت هستند و خرید از بازار نوعی گرایش سنتی را برای ما روشن می‌سازد. با این که بعضی از بخش‌های بازار قسمتی از اهمیت خود را از دست داده، اما بازار اصفهان بعضی از خصیصه‌های خود را هم چنان حفظ کرده است. از خصوصیات چشم‌گیر این مرکز اقتصادی بافت اجتماعی یکنواخت بازار است که از نسلی تا نسل دیگر به یادگار مانده و در حقیقت نیروی سنتی قدیم بر جای مانده، تحولی برخوردار نشده است. این گروه سنتی تا امروز برتری خود را به عنوان خریدار و فروشنده موفق حفظ نموده‌اند. در بازار اصفهان مراکز فروش و یا تولید اغلب کالاها از قرن‌ها قبل هم چنان در جای خود باقی مانده است. در بازار اصفهان دکان‌هایی وجود دارد که از ۴۰۰ سال قبل تا امروز به عرضه تنها یک نوع کالا مبادرت نموده‌اند. اما برخی از کالاها به واسطه عدم تولید و یا مصرف، تغییر کاربری و فروش پیدا کرده‌اند. در حاشیه بازار اصفهان بخش جدید خرید و فروش مدرن به وجود آمده است و حتی در قسمتی از حاشیه بازار، زمین‌های بایر و مسکن انسانی به ویژه مسکن مخروطی و متروکه، به بازار تبدیل شده است، این بخش گاهی به صورت مسقف و زمانی به صورت پاساژ درآمده است. این نوع ساخت و سازها در بخش‌هایی از بازار چشم‌گیر است و فعال بودن بازار اصفهان و حتی توسعه آن را روشن می‌کند.

مناطق کهنه و فرسوده بازار که خرابی‌های عمیق در آنها روی داده است، با اسکلت‌های فلزی و مصالح ساختمانی بسیار مقاوم به تجدید حیات خود ادامه می‌دهد و بدین وسیله نوسازی‌های چشمگیری در بعضی از قسمت‌های بازار دیده می‌شود. این حرکات عمرانی همه حکایت از فعال بودن بازار اصفهان دارد.

بازار اصفهان بر خلاف گذشته تنها مرکز خرید و فروش نیست، بلکه عملکردهای مختلفی را در چند دهه گذشته به عهده داشته که مطالعه آنها از دید جغرافیایی دارای اهمیت است. منطقه بازار در سالهای بعد از انقلاب اسلامی محل اجتماع مهاجران روستایی و مهاجران افغانی گردیده است. حتی در بعضی از عناصر آن چون کاروان‌سراها زندگی سکونتگاهی آنها را می‌بینیم. انتخاب این مراکز به عنوان محل زندگی را باید در ارزانی و داشتن یک سرپناه و یا سهولت دسترسی به کار جستجو کرد. این قشر کم درآمد خرید خود را نیز از همین بخش بازار انجام می‌دهد.

بازار اصفهان همیشه مشتریان خاص خود را داشته است، به ویژه مشتریان سنت‌گرایی که بر پایه عادت، خرید از بازار را به خرید از خیابان‌های شهر ترجیح می‌دهند. اعتقاد این دسته از مشتریان این است که قیمت‌های بازار ارزان‌تر و کالاها متنوع‌تر است. این علاقه خریداران، بازاریان را در مقابل مشتریان سنتی متعهد می‌کند و از اجحاف در قیمت کالا باز می‌دارد.

جمعیتی که در بازار اصفهان و یا هر بازار دیگر دنیا دیده می‌شوند، تنها با هدف خرید به بازار نمی‌آیند، بلکه هدف تعداد قابل توجهی از آنها بازدید و گردش و حتی گذران اوقات فراغت است. کسی که قدرت خرید ندارد، بازار را به عنوان محل گردش انتخاب می‌کند، چراکه در فصل تابستان خنک و در فصل زمستان هوای ملایم‌تری دارد. در بازارهای سنتی، انسان اجازه دیدن اغلب کالاهای عرضه شده را دارد و اگر قصد خرید داشته باشد، می‌تواند با فروشنده به چانه زدن بپردازد.

بازار اصفهان بر خلاف اغلب بازارهای بزرگ شهرهای اسلامی قهوه‌خانه و رستوران غذاخوری کمتر دارد. لکن تعداد اندکی از سالن‌های غذاخوری سنتی چون بریانی، کله‌پاچه، حلیم، عدسی و چلوکبابی را در این بخش مشاهده می‌کنیم.

مشتریان بازار اصفهان را سه گروه تشکیل می‌دهند:

۱ - مشتریان بومی و دایمی که به خرید سنتی خو گرفته‌اند.

۲ - گردشگران داخلی

۳ - گردشگران خارجی

از بین این سه گروه، گردشگران خارجی بیش از دو گروه دیگر به گردش در بازار علاقه‌مند هستند. آنها با دیدن خیابان‌های مسقف (شبکه بازار) که برای آنها تازگی دارد به سیر و سیاحت می‌پردازند و به خرید اشیای عتیقه و صنایع دستی و هنری که بازار اصفهان در این زمینه مرکزیت جهانی دارد، مبادرت می‌ورزند. خرید از بازار اصفهان برای توریست خارجی جاذبه دارد، لذا بعضی از جغرافی‌دانان بازار این شهر را از نظر جذابیت توریستی با بازارشهرهای اورشلیم، دمشق، استانبول، قاهره و تونس قابل مقایسه می‌دانند [۲۰].

کالاهای موجود در بازار اصفهان، با سلیقه و قدرت مالی ساکنان این شهر هماهنگی دارد. از طرف دیگر عادت به مصرف بعضی از کالاها را نیز نباید فراموش کرد که جزء کالاهای موجود این بازار است. بازار اصفهان حداقل از ۴۰۰ سال قبل تا امروز محل تولید صنایع دستی است. منظور ما از صنایع دستی تنها اشیای هنری و زیباییست که مورد توجه گردشگر داخلی و یا خارجی است، بلکه اشیایی است که از دیرباز در زندگی خانواده‌ها به کار می‌رفته است. این بازار مانند اغلب بازارهای ایران از قدیم محل خرید و فروش فرآورده‌های کشاورزی بوده است. در جامعه فعلی ایران، اجناس نامرغوب ارزان قیمت را با اسم «جنس بازاری» مشخص می‌کنند که معمولاً کیفیت پایینی دارند.

نقش موقوفات و پایداری بازار

قدیم‌ترین منبع تاریخی که از موقوفات شهر اصفهان سخن به میان آورده کتاب «محاسن اصفهان» تألیف مافروخی در قرن چهارم هجری است. مؤلف در این مورد می‌نویسد: «علاءالدین کاکویه [۲۱] به سال ۳۹۷ / ق به عمران و آبادانی شهر اصفهان پرداخت و محلات جدیدی بر محلات شهر افزود و این شهر دارای سراها و کاروانسراهای عالی و مساجد عالی‌ای بود که اغلب آنها موقوفه بوده و وسعت و جمعیت شهر به اندازه‌ای بود که روزانه ۲۰۰۰ گوسفند و صدرآس گاو ذبح می‌شد» و مصرف گوشت شهر معرف آمار تقریبی جمعیت شهر اصفهان در آن عصر بوده است. [۲۲].

مسلماً موقوفات زیادی با توسعه و پیشرفت این شهر توأم بوده، مخصوصاً در اطراف میدان

بازار اصلی اصفهان در نزدیک مسجد جامع می‌پیوندد. این محدوده دارای مساجد و بقاع و تکایایی است که در دوره دیالمه ساخته شده و موقوفات زیادی داشته است، به طوری که حمداله مستوفی نیز در نیمه اول قرن هشتم یعنی حدود چهار صد سال بعد از دوره دیالمه از عظمت بناهای موقوفه آن عصر سخن گفته است. [۲۳] موقوفات آن زمان به مرور بعد از قرن‌ها از بین رفته است.

دوران شکوفایی موقوفات اصفهان به ویژه بازار آن به قرن دهم و یازدهم مخصوصاً به دوره شاه عباس اول بر می‌گردد. در این دوره خاندان صفویه پرچمدار وقف در ایران شناخته شده‌اند، به طوری که در آن عصر موقوفات شهر اصفهان را وزیر مخصوص به نام «وزیر فیض آثار» اداره می‌کرده است.

شاردن در سفرنامه خود می‌نویسد: «در عصر صفویه، اصفهان دارای ۱۶۲ مسجد، ۴۸ باب مدرسه و ۱۸۰۲ باب کاروانسرا و ۲۷۳ باب گرمابه بوده که احتمالاً اکثر آنها موقوفه بوده است. [۲۴] آمارهای ارائه شده بیانگر این واقعیت است که در اصفهان عصر صفویه زمین‌هایی که کاربری اقتصادی داشته تقریباً همه وقف بوده است و در این دوره، علاوه بر موقوفاتی که از سابق مانده، وقف رشد چشم‌گیری داشته به ویژه از سلطنت شاه عباس به بعد این رشد بیشتر شده و اغلب زمامداران حکومتی آن دوره به وقف اموال خود پرداختند. شاه عباس خود در رأس همه آنها قرار داشت و در سال ۱۰۱۶ / ق کل املاک خاصه خود را از رساتیق و خانات و قیصریه، چهار بازار و حمامات و غیره به چهارده معصوم وقف کرد و نصف درآمد آن را به سادات و بیوه‌زنان و نصف دیگر را به شیعه اثنی عشری اختصاص داد.

اسکندر بیک منشی در این باره می‌نویسد: «شاه عباس املاک و رقبات زیادی از جمله کاروانسراها، بازارها و حمام اطراف میدان و قیصریه را وقف کرده است» [۲۵].

در کتاب قصص الخاقانی تألیف ولی‌قلی بن داود قلی شاملو، متن وقف نامه‌ای از شاه عباس راجع به وقف بناهای تاریخی اصفهان ثبت شده است که از نظر جغرافیای تاریخی و عملکردهای شهری درخور مطالعه است. [۲۶] تاورنیه نیز در سفرنامه خود به وقف بودن کاروانسراها و سراها اشاره می‌کند که هزینه آنها از راه وقف تأمین می‌شد. او به فواصل معین این نوع کاروانسراها که در همه جای مملکت پراکندگی داشته اشاره می‌کند [۲۷].

اهداف شاه عباس و موقوفات بازار

انگیزه موقوفات شاه عباس را باید در عوامل اقتصادی، سیاسی و مذهبی آن زمان جستجو کرد. از مطالعه متون تاریخی چنان برمی آید که شاه عباس چون در تعمیر و توسعه و رونق بازار قدیم (میدان کهنه) با مخالفت مالکان عمده آن ناحیه روبرو شد از ادامه مرمت و بازسازی منصرف شده و در صدد برآمد تا به رقابت با بازار قدیم، بازار جدیدی را بنا کند. در این خصوص به ساختن میدان و بازار قیصریه و بازار بزرگ اقدام نمود. سپس برای انتقال بازاریان میدان قدیم به دکان‌های بازار جدید امتیازهایی را قایل شد، از جمله کلیه دکان‌های بازار و اطراف میدان را وقف نمود و با اجاره‌ای پایین و طولانی مدت و با کمک مالی (وام طویل‌المدت) عمده‌فروشان و خرده‌فروشان را به بازار جدید دعوت کرد و بازار جدید در سال ۱۰۱۱ / ق کار اقتصادی خود را آغاز کرد.

سرانجام شاه عباس به خاطر مقابله با عوامل سیاسی مخالف پس از آن‌که قدرت اقتصادی خود را از طریق درآمد موقوفات تأمین کرد و بر اقتصاد بازار سلطه یافت و نفوذ روحانیون را نیز پشت سر داشت به مصادره اموال مالکان قدرتمند مخالف پرداخت و بدین وسیله آنان را از صحنه سیاسی و اقتصادی کنار گذاشت.

گزارش‌های تاریخی در باره قیصریه حاوی نکات زیادی در خصوص پیامدهای اجتماعی، سیاسی و درگیری‌های شاه‌عباس در سرمایه‌گذاری تجاری است. [۲۸] انگیزه‌های وقف را می‌توان از عوامل مهم آن پیامدها دانست، زیرا وقف‌راهی بود که از طریق آن امکان داشت افراد زیرکانه بر قوانین حاکم بر ارث پیشدستی نمایند. وقف می‌تواند بدین طریق از وراثت ذی‌حق و مشروع خود به‌ویژه زنان را که بر اساس قوانین ارث از دارائی‌ها سهمی می‌برند از مال خود بی‌بهره سازد. وقف تلاشی بود که از مصادره اموال توسط دولت به‌خصوص وقتی که ارزش دارایی‌ها زیاد بود جلوگیری می‌کرد، به‌ویژه این‌که مصادره عملی غیر معمول نبود. یکی از مزایای وقف این بود که به این اموال نسبت به دارائی‌های خصوصی مالیات کمتری اختصاص می‌یافت. اگر چه این دلایل در عمل برای ایجاد وقف مهم بودند اما وقف‌های مذهبی و انگیزه‌های خیر خواهانه را در این مورد نباید دست کم گرفت و ارزش کمی برای آنها قایل شد. بسیاری از مسلمانان متقی و مؤمن حقیقتاً تمایل به دستگیری از فقرا و حمایت از نهادهای دینی و اجتماعی دارند. گاهی برای تأمین هزینه نگهداری بناهای با اهمیت مذهبی و مؤسسات خیریه وقف انجام می‌شد و زمانی با هدف مذهبی مانند روضه‌خوانی‌ها و اطعام

مساکین، و گاهی این حرکات عمرانی - مذهبی وقف، جنبه سیاسی - اجتماعی پیدا می‌کرد تا اعتبار اجتماعی و سیاسی وقف کنندگان را بالا ببرد. [۲۹].

تأثیر و اهمیت وقف در بازار

وقف در تکامل فضایی بازار اصفهان عامل مهمی بوده است. مالکیت وقف در بازار اصفهان بیانگر اهمیت نهادهای مذهبی در این مراکز تجاری بوده و خود به درک تمایلات محافظه‌کارانه و سنتی در جامعه ایرانی کمک می‌کند. تعداد زیادی از اماکن عمده مذهبی در داخل شعب بازار با مراکز تجارتی به هم آمیخته و تلفیق شده و درصد بالای اموال موقوفه موجب تأثیر و اعمال نفوذ ابعاد مذهبی بر این مراکز سنتی - اقتصادی شده است.

وقف اگرچه موجب خروج پول از بخش خصوصی می‌شود، ولی این خود وسیله‌ای است که نهادهای مذهبی شهرها را حمایت و تقویت می‌کند. از یک جهت وقف همانند سازوکار بانکی عمل می‌کند موجب تجمع پول برای سرمایه‌گذاری در بخش مرکزی شهر می‌شود. مثلاً وقتی یک مسجد یا مدرسه علمیه تعمیر می‌شود، کارگران و هنرمندان و افرادی که بدین جهت خدمت می‌کنند، مزد گرفته و مورد حمایت وقف قرار می‌گیرند و می‌توان گفت که وقف خود عامل اشتغال است.

وقف در داخل بازار، اماکن مذهبی و فعالیت‌های دینی را مورد حمایت قرار می‌دهد و از طرفی عملکردها و ساختارهای موجود در دیگر نواحی شهر خود تحت تأثیر وقف بوده و حتی مقادیری از اموال و املاک موقوفه که در مناطق اطراف و در حوزه نفوذ شهرها واقعند، فضاهای اطراف را تحت تأثیر قرار می‌دهند. وقف یک بخش عمده و اساسی در اقتصاد سنتی شهری و نهادهای اجتماعی وابسته به آن را تشکیل داده و می‌دهد.

وقف به‌عنوان یکی از الزامات، نهادها و رسوم قانون اسلامی، در هر حال تأثیر مهمی در شهرهای سنتی خاورمیانه داشته است و این خود عاملی برای حمایت از اماکن مذهبی و عملکردهای آنها و دیگر امکانات بوده است. با وجود این درک و بررسی ارتباط بین اسلام و ساختار شهری و اثرات وقف به پژوهش بیشتری نیاز دارد.

پایین بودن اجاره‌بهای دکانهای وقفی

اجاره‌بهای دکان‌های بازار هر سال جمع‌آوری و برای یک سال آینده پرداخت می‌شوند. اگر مغازه‌دار، مغازه را به سرقفلی گرفته باشد، مالک نمی‌تواند او را بیرون بکند ولی می‌تواند برای افزایش اجاره بها تلاش نماید. به طوری که این مبلغ برای یک دوره سه یا پنج ساله تعیین و همراه با تورم افزایش می‌یابد. به هر حال غالباً یک اجاره‌بهای دائمی و یکسان رافروشنده باید بپردازد و فقط وقتی که مغازه‌دار یا فروشنده جدیدی مغازه را اجاره می‌کند، مبلغ فعلی یا مبلغ جدیدی به عنوان اجاره‌بها باید پرداخت نماید.

میزان اجاره‌بها در دهه‌های اخیر به سرعت افزایش یافته و چنین عدم تعادل‌هایی در میزان اجاره مغازه در یک محل مشخص می‌تواند رخ دهد. علاوه بر عنصر زمان، متغیرهای دیگری هم وجود دارند که بر میزان اجاره‌بها تأثیر می‌گذارند؛ مانند ساختار متغیر مالیات بر درآمد. در اینجا یک توافق عمومی وجود دارد که مغازه‌هایی که درآمد بیشتری کسب می‌کنند باید اجاره‌بهای بیشتری بپردازند. همان طوری که یک مغازه زرگری یا یک فروشنده وسایل مدرن درآمد بیشتری را کسب می‌کند، باید اجاره‌بهای بیشتری نسبت به یک حلبی‌ساز که درآمد کمتری دارد، بپردازد [۳۰].

برخلاف رسوم اجاره‌ای که در مورد مالکان خصوصی وجود دارد، مغازه‌های وقفی بر اساس یک اجاره‌نامه، اجاره داده می‌شوند. این چنین توافقی‌هایی ممکن است فقط برای چندین سال منعقد گردد ولی اجاره‌نامه‌هایی هم به مدت‌های طولانی‌تر حتی ۹۹ ساله تنظیم می‌گردید [۳۱]. در این مورد متولی (یا اداره موقوفات) عهده‌دار تنظیم اجاره‌نامه بوده و مسئولیت گفتگو و بحث و توافقی‌های جدید هم به عهده اوست. علاوه بر این متولی باید این مسئولیت را هم به عهده بگیرد که مستأجر آسیبی به مغازه وارد نیاورد و هیچ‌گونه تغییری برخلاف اجاره‌نامه در آن ایجاد ننماید.

اجاره‌نامه‌های درازمدت مغازه‌های وقفی باعث اختلافاتی در میزان اجاره‌بهای این مغازه‌ها در مقایسه با املاک خصوصی می‌شد. اجاره‌بهای منعقد شده بر روی مغازه‌های وقفی کمتر از اجاره‌بهای مغازه‌های مشابه در همان محل است. اجاره‌نامه‌های وقفی کمتر تحت تأثیر اقتصاد بازار بوده و کمتر از قیمت جاری بازار متأثر می‌شدند.

اجاره‌های موقوفه می‌تواند ساختار فضایی و اقتصادی بازار را تحت تأثیر قرار دهد، در نتیجه تنظیم اجاره‌نامه و این حقیقت که اجاره‌بهای مغازه‌های وقفی نسبت به مغازه‌های غیر

وقفی کمتر و یکنواخت هستند، مغازه‌داران و صاحبان کارگاه‌ها می‌توانند در محل کار فعلی خود هم‌چنان باقی بمانند، در صورتی که در غیر این حالت اجاره‌بهای بالاتر می‌تواند آنها را از محل کار خود انتقال دهد.

پایین بودن سرقفی دکانهای وقفی

سرفقی، وجهی است که بابت اشغال (تصرف) یک مکان مشخص پرداخت می‌شود. بر این اساس نحوه استفاده و حق‌استفاده از آن مکان را روشن می‌سازد. سرفقی بهایی است که به‌عنوان اجاره یک مغازه به صاحب ملک به علت فضا و زمین آن پرداخت می‌شود و مغازه به تصرف مستأجر در می‌آید. اگر فروشنده مغازه را تعمیر یا بازسازی نماید، این هزینه به‌صورت قسمتی از سرفقی در می‌آید. سرفقی نیز ممکن است از طرف یک فروشنده به فروشنده دیگر برای تصرف یک مغازه پرداخت گردد.

یکی از پیامدهای سرفقی به حداقل رساندن سرمایه‌گذاری به وسیله مالکین است، زیرا زمانی که مستأجران ملک را تصرف می‌کنند، مالکین نمی‌توانند آنان را مجبور به تخلیه نمایند، از طرف دیگر، این کار نهادهای مصرف شده توسط مغازه‌دار را به حداقل می‌رساند، زیرا او به‌خوبی می‌داند که کسی نمی‌تواند او را از مغازه‌اش بیرون نماید. ضمناً هر وجهی که هزینه کند، مجدداً به‌دست خواهد آورد. در واقع تعدادی از مغازه‌داران قدیمی که مالک ملک مغازه هستند، سود کمتری از معاملات خود می‌برند، زیرا این عده مطمئن هستند که روز به روز به‌میزان سرفقی مغازه‌شان افزوده می‌شود.

میزان سرفقی چه از نظر زمانی و چه از نظر مکانی در مغازه‌های مختلف با یکدیگر متفاوتند. در طول چندین دهه گذشته سرفقی در بعضی از خیابان‌های شهر به سرعت افزایش یافته در حالی که در بعضی از راسته بازارهای تنگ‌تر، این میزان حتی کاهش نیز یافته است.

تغییر کاربری بازارهای اصفهان

مطالعه در تاریخ بازار شهرهای اسلامی و یا ایران بیانگر این واقعیت است که اهمیت و عملکرد آنها در طول تاریخ پیوسته متفاوت و در حال تغییر و تحول بوده است. زمانی پیشامدهای تاریخی - سیاسی آنها را به شکوفایی رسانده و زمانی دیگر اضمحلال و نابودی آنها

را سبب شده است. مثلاً بازار اصفهان در قرن پنجم، موقعی که ناصر خسرو اصفهان دیدن می کرد (۴۴۴ / ق)، از شکوه و عظمت بسیاری برخوردار بود. او می نویسد: «... و اندرون شهر همه آبادان که هیچ از وی خراب ندیدم و بازارهای بسیار و بازاری دیدم از آن صرافان که اندر او دویست مرد صراف بود و هر بازاری را دربندی و دروازه ای و همه محلت ها و کوچه ها را هم چنین دربندها و دروازه های محکم و کاروانسراهای پاکیزه بود و کوچه های بود که آنرا کوطر از می گفتند و در آن کوچه پنجاه کاروانسرای نیکو و در هر یک بیاعان و حجره داران بسیار نشسته و این کاروان که ما با ایشان همراه بودیم، یک هزار و سیصد خروار بار داشتند که در آن شهر رفتیم - هیچ بازدید نیامد که چگونه فرود آمدند که هیچ جا تنگی موضع نبود.» [۳۲].

بازار اصفهان عصر صفویه به احتمال قریب به یقین، یکی از بزرگ ترین، باشکوه ترین و ثروتمندترین بازارهای شهرهای اسلامی بوده است. بازار اصفهان در سال های اخیر دستخوش تغییر و تحول بزرگی شده که زائیده صنعتی شدن جهان، ایران و اصفهان بوده است. صنعتی شدن اروپا و ورود کالاهای تولیدی این سرزمین ها، مراکز تولیدی بازار را از کار انداخت و کارگاه های تولیدی صنایع دستی یکی بعد از دیگری به تعطیلی گرایید و بازار اصفهان به انبار کالاهای تجاری اروپا تبدیل گردید و گروهی از بازاریان را به نام تاجر به وجود آورد که هرگز تولیدکننده نبودند.

بازار اصفهان در گذشته به مراتب بیشتر و اکنون کمتر به تخصصی بودن تولید و فروش کالاها متکی است. بعضی از بازارها به عرضه و ساختن کالاهای پرارزش و بعضی دیگر کم ارزش مبادرت می کنند، اما تخصصی بودن بازارها از خصوصیات بارز آنهاست.

از بازارهای اصفهان که توانسته اصالت های اولیه خود را تاکنون حفظ نماید، می توان بازار دواتگران را نام برد که مرکز تولید سماور و انواع ظروف استیل است و مشتریان آنرا اغلب خانواده های جوان و نوجوانان تشکیل می دهند که برای تهیه جهیزیه این بازار را گرم و پررونق کرده اند.

از دیگر بازارها که به موازات بازار دواتگران قرار دارد، بازار زرگراست که مرکز مبادلات طلا و انواع سکه های طلاست. بازار چیت سازها نیز در قسمت ورودی اصلی بازار (قیصریه) واقع شده که اکنون با تغییرات بزرگی که پیش آمده است، عملکردهای دیگری چون فرش فروشی و صنایع دستی مورد علاقه گردشگران خارجی و غیره را به خود اختصاص داده است. عملکرد بعضی از بازارهای اصفهان به طور کلی تغییر یافته است، مثلاً بازار تفنگ سازان که

از بازارهای معروف اصفهان بوده است، اکنون اثری از این فعالیت در آن دیده نمی شود و کاربرد خود را به بورس سکه، طلا و دلار داده است. بازار بسیار مهمی که امروزه از رونق افتاده و به محل فروشندگان فرش تبدیل شده است، بازار رنگرزه است و یا بازار زین سناها که اکنون به فروش کفش و فرآورده های چرمی مبادرت می ورزد.

شرق شناسان، اسلام شناسان و ایران شناسان هر یک بازار شهرهای ممالک اسلامی را از دید تاریخی بررسی می کنند و حتی طبقات اجتماعی شهرهای اسلامی قرون وسطی را مورد مطالعه خویش قرار می دهند و همین طور تفاوت هایی را که بین شهرهای قرون وسطای اروپایی و اسلامی وجود داشته برمی شمارند. این اطلاعات برای جغرافی دانان ارزش فوق العاده ای دارد. این گروه، زمانی به تعریف و توصیف بازار شهرها پرداخته اند که از نظر جغرافیای تاریخی حائز کمال اهمیت است.

پی نوشت ها و منابع

- ۱- ودیعی، کاظم: «بازار در بافت نوین شهری»، *مجله نیما*، جلد ۲۵، شماره ۲۸۳، ۱۳۵۱، ص ۱۹ - ۹.
- ۲- پوراحمد، احمد: *جغرافیا و کارکردهای بازار اصفهان*، انتشارات مرکز کرمان شناسی، ۱۳۷۶، ص ۵۵.
- 3 - Wirth, Eugen: «Struktur wandlungen und Entwicklung stendenzen der Orientalische Stadt», *Erdkunde* 22 /1968, S. 101 - 127.
- ۴ - پتروفنسکی [و دیگران]: *تاریخ ایران از دوران باستان تا پایان سده هجدهم*، جلد اول، ترجمه کریم کشاورز، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۹، ص ۲۶۶.
- 5 - Gaube, Heinz und Wirth, Eugen: *Der BAZAR Von Isfahan, Beihefte Zum Tbingen Atlas der vorderen Orient*, Wiesbaden, 1978.
- 6 - Soltani Tirani, Mohammad Ali - *Handwerker und Handwerk in Esfahan*, Marburg / labn, 1989.
- ۷ - شیعه، اسماعیل: *با شهر و منطقه در ایران*، تهران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، ۱۳۷۸، ص ۲۰۹.
- ۸ - فرید، یدالله: *جغرافیا و شهرشناسی*، انتشارات دانشگاه تبریز، ۱۳۳۸، ص ۱۵۸.
- ۹ - عابدین درکوش، سعید: *درآمدی به اقتصاد شهری*، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۴۶، ص ۴۰.
- ۱۰ - حسین بن محمد بن ابی الرضا علوی آوی: ترجمه محاسن اصفهان، سال ۷۲۹ / ق، به اهتمام عباس اقبال، تهران، ۱۳۲۸، ص ۲۶؛ تألیف کتاب در دوره سلاجقه و صدارت نظام الملک طوسی صورت گرفته است. در آن عصر چهارباغ اصفهان به نامهای باغ فلاسان، باغ احمد سیاه، باغ بکر و باغ کاردان هر یک به وسعت هزار جریب در اصفهان وجود داشته و به صورت مجتمع احداث شده بود.
- ۱۱ - شکویی، حسین: *دیدگاه های نو در جغرافیای شهری*، جلد اول، تهران، سمت، ۱۳۷۳، ص ۱۴۳.
- ۱۲ - احمدابن یحیی بلاذری: *فتوح البلدان*، ترجمه آذرنوش، تهران، ۱۳۴۶، ص ۶۴.
- 13- E.Wurt 1975, PP. 56.
- ۱۴ - حسین سلطان زاده: *بازار شهرهای ایران*، تهران، ۱۳۶۴، ص ۲۱۷.
- ۱۵ - *سفرنامه ناصرحسری*، به کوشش دکتر وزین پور، ۱۳۵۰، ص ۱۱۷.

16 - Gaube Heinz und Wirth Eugen, 1978.

۱۷ - ملا جلال‌الدین منجم: *تاریخ عباسی، یا روزنامه ملا جلال منجم*، به کوشش سیف‌الله وحیدنیا، انتشارات وحید، ۱۳۶۶، صص ۱۱۴-۱۱۳.

۱۸ - «خانه دلگشا»، به ترتیب حروف ابجد برابر ۱۰۱۱ / ق، سال تاریخ اتمام بنا می‌باشد، گوینده شعر خود شاه‌عباس بوده‌است.

۱۹ - *تاریخ عباسی، یا روزنامه ملا جلال*، پیشین، صص ۲۳۶-۲۳۴.

20 - Wirth, Eugen; *Struktur Wandlungen und Entwicklungs Tendenzen der orientalischen Stadt*. Erdkunde 22 /1968 S.105.

۲۱ - علاء‌الدین جعفرین کاکویه دشمن زیار در سال ۳۹۸ / ق به امارت اصفهان رسید و در سال ۴۱۶ / ق بر همدان مستولی گشت و تا سال ۴۳۳ / ق بر این نواحی حکم راند. وی مخدوم و مربی شیخ‌الرئیس ابوعلی سینا بوده است.

۲۲ - مفضل‌بن سعد بن الحسین المافروخی الاصفهانی: *ترجمه محاسن اصفهان*، به اهتمام عباس اقبال، تهران، ۱۳۲۸، صص ۶۴.

۲۳ - میراحمدی، مریم: «پژوهشی در موقوفات عصر صفویه»، *فصلنامه تحقیقات جغرافیایی*، شماره مسلسل ۲۵، تابستان ۱۳۷۱، ص ۳.

۲۴ - *سفرنامه شاردن*: ترجمه محمد علی موحد، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۷، ص ۱۹.

۲۵ - اسکندر بیک ترکمان: *عالم آرای عباسی*، تهران، ۱۳۳۵، ص ۶۵.

۲۶ - ولی قلی‌بن داود قلی شاملو: *تقصص الخاقانی*، مجموعه خطی کتابخانه دانشگاه اصفهان، تحت شماره ۲۰۱۵.

۲۷ - تاورنیه: *سفرنامه*، ترجمه ابوتراب نوری، اصفهان، ۱۳۳۶، صص ۱۲۳-۱۲۲.

۲۸ - *تقاده الآثار فی ذکر الاخبار*، نظنزی، به اهتمام دکتر اشراقی، صص ۳۷۶ و ۵۷۷.

۲۹ - شفق، سیروس؛ نقش بازار در ساختار فضایی شهرهای اسلامی، *فصلنامه تحقیقات جغرافیایی*، شماره‌های ۵۲ و ۵۳، سال ۱۳۷۸، صص ۷۴.

30 - Bonine, Michael,E - *Islam and Gommerce: Vaqf and Bazar of Yazd, Iran*, Erdkunde, Band 41 / 1987

۳۱ - در جمهوری اسلامی ایران قرارداد ۹۹ ساله حذف شده و موقوفات فقط سه ساله به اجاره واگذار می‌شود.

۳۲ - ابومعین حمیدالدین ناصرین خسرو قبادیانی مروزی: *سفرنامه ناصر خسرو*، به کوشش وحید دامغانی.